

Danning eller disiplinerings?

Barnearbeid i barnevernsinstitusjonen – et historisk perspektiv

Harald Thuen

Sammendrag

Med lov om "forsømte Børns Behandling" av 1896, den såkalte vergerådsloven, ble et offentlig barnevern innført i Norge. Skolehjemmet var et av reformens sentrale institusjonstiltak. Det bygget på de gamle oppdragelsesanstaltene som den filantropiske redningsbevegelsen etablerte på 1800-tallet. Innholdet i oppdragelsesanstaltene og de senere skolehjemmene handlet i stor grad om barnearbeid. Artikkelen viser først hvordan barnearbeidet i utgangspunktet ble begrunnet som en ideell pedagogisk virksomhet for institusjonsbarna. Med skolehjemmet Toftes Gave som eksempel viser artikkelen deretter hvordan dette idealet forfaller i institusjonene utover på 1900-tallet.¹

Peder Johans dødsfall

En sommerdag i 1904 omkom femtenåringen Peder Johan Osuldsen under arbeid på skolehjemmet Toftes Gave. Han falt om ute på jorden. Først fire år senere ble saken kjent for offentligheten. Det skjedde i 1908 da skolehjemmet på Helgeøya i Mjøsa kom under offentlig gransking i sammenheng med den såkalte "skolehjemsagen" som pågikk i Stortinget og ellers vakte stor oppmerksomhet i pressen. Statsadvokaten stod for granskningen, og en av de sakene han fikk høre om under vitneopptakene fra guttene og personalet var Peder Johans dødsfall. I kirkeboken heter det at dødsårsaken var "Lungeslag", og det var kjent blant guttene og personalet at Pe-

¹ Artikkelen bygger delvis på materiale fra min dr.philos.-avhandling (Thuen 2002).

der Johan led av hjertefeil.² Men ryktene antydde at dødsfallet kanskje hadde andre grunner. Hun som hadde vasket liket, fortalte statsadvokaten at Peder Johan ”hadde lange, blaa striper fra smalryggen og nedover laarene, hvilket måtte være efter slag”.³ Og flere av guttenes vitneutsagn sa at Peder Johan gjentatte ganger hadde blitt banket opp med spanskrør like før dødsfallet. Forstanderen måtte stå til rette. Han innrømmet at Peder Johan hadde blitt ”riset” med 20 slag noen dager før han døde, og også at han hadde blitt satt i celle og fått ”tap av mat”. Statsadvokaten trakk ingen entydig konklusjon, men slo fast at forstanderen og enkelte i personalet ”ikke sjelden har slaat gutter, særlig under markarbeide, med stokk, kjepp eller pisk, til dels adskillig haardt”.⁴

Toftes Gave kan ses som Norges første ”barnevernsinstitusjon”, opprettet først under navnet Redningsanstalten på Grønland i 1841, fem år senere omdøpt til Toftes Gave etter at Kristianias første ordfører, grosserer Andres Tofte skjenket anstalten nye bygninger i gave. Tilholdet i hovedstaden ble imidlertid kortvarig. Etter noen år flyttet Toftes Gave til gården Risebro i Ullensaker, som ga langt bedre muligheter til å sysselsette barna i gårdsarbeid og i forskjellige verksteder. Etter et par tiår flyttet anstalten også herfra; gården hadde blitt for liten, og videre ekspansjon var umulig. Midt på 1870-tallet flyttet Toftes Gave til gården Nedre Sund på Helgøya. Der satte man i gang med bygging av en ny, moderne institusjon, etter mønster av en såkalt ”familiemodell”. Her var plass og jord nok for anstaltens hushold, nybygging og forventet vekst i barneflokk. Helgøya ble tilholdssted for Toftes Gave like til nedleggelsen i 1949.

Det var hit til Helgøya og Toftes Gave arendalsgutten Peder Johan Osuldsen ble sendt i 1901, grunnet ”slet opførsel, dovenskab og løgnagtighet”.⁵ Toftes Gave, som gjennom 1800-tallet først ble kalt ”redningsanstalt” og siden ”oppdragelsesanstalt”, var nå, etter vergerådslovens innføring i 1900, blitt ”skolehjem”. Anstalten var innlemmet i ”statsorganisationen af tvangsoppdragelse”, og det var satt et punktum for Toftes Gave som en filantropisk anstalt.

Peder Johan skulle nå lære å kjenne hva tidens moderne barnevern gikk ut på. Mens man ellers kjempet for å begrense og regulere barnearbeidet i samfunnet, ble det bevart og satt system i de nye barnevernsinstitusjonene, begrunnet som det beste pedagogiske midlet man rådte over.

² Kirkebok for Nes, 11, 1887–1905:81.

³ Skolehjemsom. Indst. 1909:169.

⁴ Skolehjemsom. Indst. 1909:108.

⁵ Årsberetning Toftes Gave 1904:12. (Årsberetningene heretter forkortet til: Årsb. T. G.)

Her var et åpenbart paradoks: Mens ”normalbarnet” etter tidens norm skulle vernes mot arbeidets belastninger og sikres mer tid, skolegang og barn-doms-liv, ble barnevernsbarnet stilt overfor et krav om arbeidsplikt – det gjaldt i institusjonene som i fosterhjemmene. Når dette kunne skje, var det fordi barnevernsinstitusjonene etter intensjonen skulle fortsette i tradisjonen fra 1800-tallets filantropiske anstalter, der arbeidet ble ansett å være til beste for barnas oppdragelse. Et hovedpoeng i vergerådsreformen var at arbeidet fortsatt skulle være et middel til oppdragelse av barna, ikke straff.

Vi skal se hvordan den filantropiske barneredningen på 1800-tallet løftet fram jordbruksarbeidet som det ideelle oppdragelsesmiddel for ”barnevernsbarnet”, og dernest, med anstalten Toftes Gave som eksempel, hvordan idealet gradvis mister innhold og forfaller i de nye, offentlige barnevernsinstitusjonene. Artikkelen bygger på trykt beretningsmateriale bestående av nordiske reiseberetninger fra 1800-tallet, tekster fra sentrale talsmenn og filantroper innenfor redningsbevegelsen i Norden og beretningsmateriale knyttet til Toftes Gave.

Fra barneredning til barnevern

Den filantropiske redningsbevegelsen i Norge og andre vestlige land hadde sin storhetstid mellom 1830- og 1870-årene. Selskapet ”De Nødlidendes Venner”, etablert i 1827 i Trondheim, regnes gjerne som det første filantropiske barneredningsinitiativet i Norge. Gjennom de neste fire-fem tiårene ekspanderte bevegelsen med etablering av forskjellige typer av barneinstitusjoner. Gjennom de tre siste tiårene av 1800-tallet stagnerte bevegelsen, nasjonalt som internasjonalt, i takt med overgangen til sosialstatens epoke.

Filantropien bygget på det private veldedighetsarbeidet. Til grunn for bevegelsen lå liberalismens klassiske prinsipp om at det offentlige skulle vise tilbakeholdenhet til fordel for det private initiativ og engasjement. Det filantropiske engasjementet var koblet til et humanistisk ideal, religion og menighetsarbeid, og til den borgerlige familien og kvinnes utvidede samfunnsengasjement. Filantropibegrepet var imidlertid langt fra nytt. Det kom av det greske uttrykket ”fil antropos” – ”venn av mennesket”, og var i dagligtale helst et finere uttrykk for velgjørenhet, barmhjertighet eller godhet. Men begrepet fikk likevel et nytt innhold på 1800-tallet; nå skulle de filantropiske tiltakene ha et siktemål utover den rene barmhjertighetstanke. For barneredningens del ser vi dette i veldedighetsarbeidets innhold

som nå ikke bare skulle handle om det å yte omsorg, men også å gi barnet en oppdragelse med sikte på at det skulle klare seg på egen hånd, tjene samfunnet og oppføre seg vel i det senere liv.

Som filantropisk virksomhet gikk barneredningen mot sin avslutning da staten grep inn i virksomheten og i prinsippet, ved lovens form, la det inn under et offentlig engasjement. Vergerådsloven av 1896 var i den forstand et symbol på en ny epoke, den bar merke av sosialstatens reformativ-ve ideer og gjennomslag.⁶ Loven var ment å gi utsatte og forsømte barn et barnevern, og intensjonen var at barnevernets tiltak skulle virke som oppdragelsestiltak, ikke straffetiltak. Individets rettigheter i forhold til fellesskapshensynet var nå kommet i fokus på en ny måte. Der rettsstatens prinsipper tidligere hadde tilsagt at det offentlige skulle vise tilbakeholdenhet i forhold som angikk relasjonen mellom individ, familie og stat, ble det nå åpnet for en sterkere regulering og inngripen fra statens side. Heller enn å snakke om en "redning" av barna gikk man nå over til å omtale tiltakene som et "vern" av barna. I engelskspråklige land skiftet begrepsbruken fra "child rescue" til "child saving".⁷ Tiltakene skulle motiveres i "det sosiale ansvar", i et solidaritetshensyn som tilsa at fellesskapet ved staten kunne gripe inn for å verne de individer som ikke kunne verne seg selv. Det utviklet seg som et samlet system, der man skilte mellom ulike typer av virkemidler: det forebyggende, som gikk ut på å gripe ondet ved roten, det reparerende, som siktet mot å gjenopprette skaden, det repressive, som hadde til hensikt å reformere forbryteren, og det eliminerende, som skulle uskadeliggjøre forbryteren ved isolasjon eller utelukkelse fra samfunnslivet.⁸

Med sosialstaten tegnet barne- og ungdomstemaet seg til å bli et nytt politisk felt. Det kom til uttrykk i reformer som en felles, demokratisk skoleordning (folkeskolelovene av 1889), regulering av barnearbeidet (fabrikktilsynsloven av 1892), et offentlig barnevern (vergerådsloven av 1896) og rettigheter for uektefødte barn ("de castbergske barnelover" av 1915).

"...et menneskeligt Dannelsesmiddel"

Som praktiske pedagoger hadde barneredningens filantroper på 1800-tallet liten sans for teoretiske spissfindigheter. I deres retorikk var det ikke noe

⁶ Thuen 2008:106ff.

⁷ Cunningham 1995:137.

⁸ Dahl 1978:56.

distinkt og uttrykt skille mellom begrepene ”danning” og ”oppdragelse”. Det som av den ene ble oppfattet å være ”oppdragelse”, kunne for den andre like gjerne utlegges som ”danning”. I den grad begrepet ”danning”, eller ”bildning” blant de svenske forfatterne, kom til anvendelse i de nordiske skriftene, synes det likevel fortrinnsvis å være i sammenheng med spørsmålet: Hva bør barna i anstalten sysselsettes med? Eller mer presist: Hvilken dannende virksomhet er best i overensstemmelse med oppdragesinstitusjonen som en moralsk institusjon? Teologen Petter Fr. Bassøe, som i 1841 forfattet den første, større reiseberetningen om barneredning i utlandet, var blant dem som brukte dannelsbegrepet i en slik sammenheng:

Da Mennesket har et dobbelt Kald, eet aandeligt og eet legemligt, bør Dannelsen udgaae i den dobbelte Retning. (...) En saadan Afvexling mellem aandeligt og legemlig Beskjæftigelse maa ogsaa være den naturligste for Børn, der ikke ere skikkede til vedholdende at beskjæftige sig med Eet. De Dannedes Børn opdrages vel blot i den aandelige Retning, fordi man antager, de i deres kommende Liv ikke har noen Anvendelse af de legemlige Færdigheder, men maaskee en Forandring i denne Opdragesmethode var at anbefale; Børnene kom maaskee ligesaa langt i intellectuel Henseende, om noget af Tiden anvendtes til at øve Legemets Kræfter og faae Færdighed i en eller anden Profession.⁹

Redningsbevegelsen ville sysselsette barnet med virksomheter som la grunnlaget for en dannelsprosess i barnet. For filantropene var dannelsbegrepet så å si et synonymt uttrykk for gjøremålenes tiltenkte *pregning* av barnet. Gjennom hverdagens gjøremål skulle barnet korrigeres og preges av et handlingsmønster som over tid festet seg som et varig repertoar. I anvendelse hadde dannelsbegrepet likevel et mindre omfattende innhold enn ”oppdragelse”, da det mer spesifikt ble knyttet til det barnet ble satt til å *gjøre*. ”Danning” kan her betraktes som et praktisk-pedagogisk begrep for barnets virksomhet i konkret, legemlig forstand. I begrepets meningsinnhold lå det at arbeidet skulle inneholde noe mer enn å være sysselsetting for tidsfordrivets skyld; det skulle tjene en dannende hensikt for barnet.

⁹ Bassøe 1841:18.

Gjøremålenes innhold var samtidig bestemt av antakelser om det framtidige rette liv for barnet. Anstaltene var ikke underlagt verken straffeloven eller skoleloven. Dermed stod de også fritt i å velge mellom arbeid og skole, eller mellom kropp og intellekt, som Bassøe formulerte det. Tyngdefordelingen mellom arbeid og skole var det liten tvil om; mer enn å være en undervisningsinstitusjon skulle redningsanstalten vektlegge arbeidets danning. Teologen Henry Emil Fearnley beretter for eksempel illustrerende om dette fra Das rauhe Haus, en tysk redningsanstalt som i mye var et forbilde for de norske anstaltene: "Ogsaa her ledes Opdragelsen meer under en praktisk Virksomhed end ved Skoleundervisning, der kun gaaer ud paa det Elementære, og ikkun gives i enkelte Timer ligesom til Hvile under Arbeidet."¹⁰ I den svenske anstalten Råby het det at man burde "afleda barnens önskninger" om å "inträde uti någon annan samhällsklass än den arbetande", og barnas boklige lærdom burde derfor ikke "behöfva utsträckas".¹¹ I Råby innebar dette at barna kun fikk den aller enkleste undervisning i lesning, håndskrift, noe kristendomskunnskap og de viktigste grunnreglene i aritmetikk. Likeledes var det i de franske anstaltene, heller ikke her ble skoleundervisningen "synnerligen uppmärksammas".¹²

I skillet mellom en åndelig og en legemlig danning valgte redningsbevegelsen konsekvent å legge mest vekt på den legemlige. Bassøe fant også teoretisk støtte for dette hos Jean-Jacques Rousseau som mente at barna burde holdes borte fra bøkene fordi det var "død kunnskap" uten tilknytning til deres erfaringsverden: "Aarsagen hvorfor man træffer saamegen Uvidenhed og Sløvhed hos Børn, skjønt de have lært udenad deres Lærebøger, kan ikke være anden, end den, at det er blot et dødt Bogstav, deres Hukommelse har tilegnet sig; Lærdommen er ikke blevet deres aandelige Eiendom."¹³ Arbeidet var mer enn skole og undervisning egnet som et middel både til oppdragelse og læring for barna.

Jordbruk, håndverk eller fabrikk?

Når det mer konkret kom til spørsmålet om hvilket arbeid som var det rette for barna, valgte anstaltene forskjellige veier. Tradisjonelt hadde man satset på gårdsdrift og jordbruksarbeid etter mønster fra de aller fremste pio-

¹⁰ Fearnley 1841–1842, andre del:11.

¹¹ Kahl 1844:17.

¹² Olivecrona 1873b:22.

¹³ Bassøe 1841:19.

nerene, Johann Heinrich Pestalozzi og Emanuel Fellenbergs modellinstitusjoner i Sveits. Men med 1800-tallets industrialisering og urbanisering, reiste spørsmålet seg: Skulle man holde fast ved det tradisjonelle jordbruksarbeidet eller følge den nye tid og velge håndverks- eller industriarbeid? Burde ikke redningsanstaltene moderniseres etter "Tidens Krav" som andre institusjoner, og gi barna et arbeid som ga nyttig innsikt og ferdigheter for framtiden? Det var i storbyene fattigdoms- og kriminalitetsproblemet virkelig trykte på, og her ville likevel ikke barna bli sysselsatt med jordbruksarbeid etter utskrivning. Hva tjente et velment ideal som jordbruksarbeid om utviklingen gikk i retning av en arbeidsvirkelighet for barna i framtiden?

Internasjonalt tegnet det seg tre grupperinger i dette spørsmålet. Den første, som kan kalles *tradisjonelistene*, representerte det store flertallet av anstaltene på kontinentet. De stod last og brast med tradisjonens ideal etter Pestalozzis tenkning, og forfektet ubøyelig at jordbruksarbeidet var det eneste rette. Når enkelte av dem også gikk inn på håndverkets virksomhet, var det under forutsetning at det skulle være som et supplerende tilleggsarbeid for barna.

Den andre grupperingen, *håndverkets* talsmenn, kan betraktes som en moderat mellomgruppering. Deres argumentasjon var av mer pragmatisk enn idealistisk karakter. Med håndverket som hovedarbeid, eller i vekselvirkning med jordbruksarbeid, hevdet de at barna ville få en bredere yrkesmessig kompetanse og i tillegg at anstaltenes inntektsgrunnlag ville bli bedre. De engelske redningsanstaltene hørte helst til denne grupperingen ut fra utilitaristisk begrunnelse; det var en mer nyttig aktivitet for barn med sikte på deres senere liv. Her ble en håndverks- og manufakturvirksomhet tilpasset i et avdelingssystem, og man innlemmet etter hvert også skoleskipet i dette systemet som et disiplinerende, men også yrkesforberedende element.¹⁴ Rett nok så man ikke bort fra at jordbruksarbeid kunne være bedre egnet rent oppdragelsesmessig, men økonomiske og praktiske hensyn veide likevel tyngre.¹⁵ Tradisjonelistene opponerte: Håndverkets folk tenkte bare i kvantitativt utbytte – "en bestemt Pengeværdi" – og tok ikke her tilstrekkelig hensyn til det kvalitative oppdragelsesmålet som arbeidet var tiltenkt.¹⁶ De strengeste kritikerne mente faktisk også at håndverksarbeidet kunne være moralsk skadelig for barna, og viste til at barn fra hånd-

¹⁴ Flugum 1895:22 ff., Daae 1892:75 ff.

¹⁵ Daae 1892:48.

¹⁶ Bassøe 1841:37, Blom 1844:81, Møller 1854:8, Irgens 1866:4.

verksanstaltene hadde et større tilbakefall i oppførsel og kriminalitet enn barn med bakgrunn fra jordbruksarbeid.¹⁷

En tredje og mer ytterliggående gruppering var de som gikk inn for et *industrielt* arbeidsinnhold. Naturligvis tok tradisjonalistene unisont og bastant avstand også fra disse. Når barnet kom ut av anstalten manglet det "Maskinerne", og det ville da være "ligesaa hjælpeløs som om han Intet havde lært".¹⁸ Fabrikkarbeidets prinsipp lå i "Arbeidets Deling", og det var uforenelig med redningsanstaltens ideal, som i et dannelsesperspektiv måtte bygge på det å "kunne gjøre noe Heelt". Fabrikkarbeidets moderne organisering manglet pedagogiske og sosiale kvaliteter, heller enn å forebygge kunne fabrikken virke som "lysande förgårdar till fattighusen och fängelserna".¹⁹ De industrielle anstaltene tok på sin side liten notis av denne kritikken. Riktignok innrømmet man at fabrikkarbeidet kunne være ensformig og mindre utviklende, men fordelene var likevel at barna på denne måten bidro til sitt eget underhold.²⁰

Naturmetaforen

Kritikken av redningsanstaltene som slo inn på industriarbeid, var forankret i naturmetaforikken. På kontinentet tegnet åkerbrukskolonienes representanter seg som de fremste blant kritikerne. I den franske mønsteranstalten Mettray ble det for eksempel bygget en egen læreanstalt for personalet, der det ble holdt seminar i landbrukets pedagogikk.²¹ I valg av arbeid fantes det ikke noe bedre "än arbete på öppna fältet", het det fra Val-d'Yèvre, en annen fransk anstalt, og videre:

Den friska luften härdar dem, den stränga arbetsordningen vänjer dem så småningom vid punktligt iakttagande af sina pligter, och lärer dem slutligen att *älska arbete* och att *värdera reguliera lefnadsvanor*. En frisk och sund kropp för en sund själ är hvad som skall eftersträfvast. Sysselsättningar inom hus i verkstäder för industrielle yrken kunne icke på samma sätt som åkerbruks-, vingårds- och trädgårdsarbeten utbilda ock stärka kroppskrafterna

¹⁷ Dahlström 1890:105.

¹⁸ Blom 1844:81f.

¹⁹ Kahl 1843:9.

²⁰ Kluge 1897:98.

²¹ Olivecrona 1873b:34.

hos oppvåkande gossar, icke i lika grad väcka dem til eftertanke och uppmärksamhet på sina pligter.²²

I slagordets form het det fra de franske anstaltene: "Man skal forbedre barnet gjennom jorden og jorden gjennom barnet."²³ Arbeidet med jorden hadde et mål utenfor seg selv: barnet. Det springende punkt for redningspedagogikkens fremste talsmenn som Pestalozzi og Fellenberg i Sveits og forstander Charles Lucas i Val-d'Yèvre i Frankrike, var hvordan barnet som *mulighet* kunne bli virkeliggjort. I dette lå et dannelsperspektiv med linje tilbake til Jean-Jacques Rousseaus naturidealisme. Grunnspørsmålene var disse: Hvordan kunne det forsømte og ignorerte barnet vekkes "til live" som et selvstendig tenkende og fornuftig barn? Hvordan kunne barnet spores inn i en positiv, utviklende virksomhet for seg selv som menneske og fornuftvesen? Svaret lå, som Lucas formulerte det, i "naturkrafternas verkninger (som) lyfter sinnet till åtanken af tingens upphof och verldarnas styresman".

Virksomheten måtte svare til to typer av krav. For det første måtte den være av en slik karakter at den aktiviserte barnets *danningsberedskap* – en virksomhet som bar med seg fornuftens potensial. Virksomheten måtte da innebære noe mer enn omgang med gjenstander, de ferdiggjorte ting. Der nest kom at virksomheten skulle skape grunnlag for en *bevissthet* i den virksomme selv; barnet skulle reflektere over seg selv i virksomhet. Når disse betingelsene ble oppfylt, ville naturen bli virkeliggjort ved barnets væren, og det ville da, først da, ytre seg som et dannet menneske ved naturens hjelp. Poenget som vi ser det i spissformuleringen ovenfor – "å forbedre barnet gjennom jorden og jorden gjennom barnet" – er å sette barnets egen, indre natur i vekselvirkning med den ytre, omkringliggende natur. Slik ville barnets iboende dannelsberedskap kunne vekkes, aktiveres og gradvis utvikles ved naturkraften.

Til naturmetaforen hørte også "familien" og "husholdet". Landbruksarbeidets pedagogikk hadde tre dimensjoner, innvevd i hverandre: det *naturformidlende* i seg selv ("jordens" symbol), det *selvforsørgende* ("naturalhusholdets" symbol) og det *samvirkende* ("familiekollektivets" symbol). Slik skulle familiens hushold ideelt sett lukke seg om barnas verden, ikke ved bestemte metodiske eller didaktiske grep, ikke ved kunstig tvang, men ved naturens egne moralske fordringer. Nettopp dette idealet, utledet av

²² Olivecrona 1873a:9 f.

²³ I original: "Amender la terre par l'enfant et l'enfant par la terre."

Rousseaus og Pestalozzis tenkning, var det tradisjonalistene i redningsbevegelsen løftet fram for filantropene i redningsbevegelsen. Ved "Naturens Betragtninger" skulle arbeidet på markene ha første rang. Redningsanstaltenes "landoeconomiske Virksomhed" skulle ikke alene ses som en inntektskilde, men også fra et "høiere Standpunkt". Her lå "den fulde Betydning af den landlige Virksomhet".²⁴

Toftes Gave: fra byen til landet

I tiårene før Toftes Gave flyttet til Helgøya ble det pedagogiske innholdet i anstalten viet liten oppmerksomhet. Man tok nå inn både jenter og gutter i anstalten. En ren gutteanstalt ble Toftes Gave først med flyttingen til Helgøya. Ukeplanen bestod ganske enkelt av tre dager skole og tre dager arbeid. Barnas arbeid var i de første årene ikke organisert etter en spesifikk plan. Om jentene som ble innsatt i de første årene het det at de skulle ha arbeid i anstalten og dannes til "duelige Tjenestepiger" gjennom veving, spinning, søm, vasking og skuring.²⁵ For guttene gjaldt at de enten kunne bli sysselsatt i anstaltens jordbruk og verksteder, eller kunne bli tilbudt arbeid ute i byen. Hovedstadens "agtede Haandværksmestre, Drivtsherrer og Hvemsomhelst" ble invitert til å besøke anstalten for å "udsee de større eller mindre Dreng, som de muligens dog kunne finde Brug for i deres mange forskjellige Værksteder, Fabrikker eller paa anden hensigtmæssig Maade".²⁶ Betalingen skulle ikke bestå i annet enn "simpel Kost", og guttene kunne benyttes fra morgen til kveld de dagene de ikke gikk i skole. Avtaler om gratis arbeidskraft ble inngått med en del av byens mestere. De ble praktisert slik at guttene hver dag brakte med seg en liten bok der læreren førte inn det klokkeslettet de forlot anstalten, og mesteren det klokkeslettet de forlot arbeidet. På denne måten ivaretok man den "fornødne Kontroll".

I hovedstadspressen annonserte Toftes Gave at anstalten hadde "Skibs- og Læredreng" til disposisjon.²⁷ Guttene var dyktige både praktisk og teoretisk, het det, for de hadde fått undervisning i "hvad der for den tjenende Classe er nyttig". Redere og skipsførere som var villige til å gjøre et forsøk, kunne dessuten være sikre på å få beholde den samme gutten

²⁴ Bassøe 1841:20, Kahl 1843:8f., Møller 1847:79.

²⁵ Beretning i Asyl- og SkoleTidende (AST) 1842:172.

²⁶ Beretning i AST 1842:69.

²⁷ Christiania Intelligentsedler 1843, nr. 83.

over flere år. Skulle de mot formodning bli misfornøyd med valget, fikk de anledning til å prøve et nytt barn. Arbeidskrafttilbudet kan likevel ikke ha gitt de beste resultater, for anstalten var stadig i mangel av sysselsettingsalternativer så lenge den hadde tilhold i byen. For å bøte på dette og samtidig skjøtte på anstaltens økonomi søkte Toftes Gave i noen år å drive sin egen "Naale- og Hegtefabrik". Men heller ikke fabrikkdriften var kronet med hell, den viste seg ganske snart å være ulønnsom.²⁸

Det var anstaltens strev med å finne arbeid for barna som først aktualiserte spørsmålet om å flytte ut av byen. Toftebarna hadde ikke bare vanskelig for å vinne innpass på byens arbeidsmarked, men man begynte etter hvert også å stille spørsmål om arbeid i byen egnet seg i forhold til anstaltens oppdragelseshensikt. Da Toftes Gave flyttet ut av byen til Risebro i Ullensaker i slutten av 1850-årene, hadde man som mål å utvikle anstalten pedagogisk. Styret for anstalten sendte i forkant forstanderen på studiereise til anstaltene Flakkebjerg i Danmark og Das rauhe Haus i Tyskland. Samtidig engasjerte kommunen tidens samfunnsforsker, Eilert Sundt, i et utredningsarbeid om flyttespørsmålet. Sundt arbeidet i disse årene med undersøkelsen av arbeiderklassens kår i Pipervika og på Ruseløkken. Her tilkjennega han en sterk tiltro til det han kalte "bygde-skikkens veiledning" i oppdragelsesarbeidet. På landet praktiserte man i det hele en oppdragelse som "anviser den unge hvorledes han i alle tilfælde i livet skal opføre seg", mente Sundt.²⁹

På Risebro skulle man i første omgang utvikle en ny ramme for driften. Målet var en "landøkonomisk bedrift". Toftes Gave skulle nå i prinsippet lukke barna ute fra alt annet enn det som skjedde på gården. Man var ikke lenger i behov av andres tjenester, og barnas hverdag kunne tilrettelegges og forløpe uforstyrret av utenforstående. Husholdet og arbeidet på gården samt noe undervisning gjorde krav på all tid, hver dag året rundt. Foruten gårdsbruket skulle virksomheten også gi rom for noe håndverksarbeid, som kom til å bestå av et skomaker-, et skredder- og et felles snekker- og smieverksted, i tillegg kom et eget pikeverksted for søm og veving. I verkstedsgruppene kunne det være ti-tolv barn, og arbeidstiden var opp til 36 timer pr. uke. Anstaltens ledelse klaget aldri på produksjonsresultatene i verkstedene. I 1865 kunne for eksempel skomakerverkstedet oppgi følgende årsresultat: "11 Par Helstøvler, 73 Par Snørestøvler, 108 Par Sko, 1 par Mandssko, 2 Par Sokker, forføddet 9 Par Støvler, bundet 8 Par Støv-

²⁸ Årsb. T. G. 1913:44.

²⁹ Sundt (1858) 1975:128.

ler og 3 Par Tøfler, forfærdiget 20 Livremme og 2 Skindtømmer, lappet 294 Par Skotøi og repareret Anstaltens Sæletøi.”³⁰ Forstanderne ved Toftes Gave var imidlertid innforstått med redningsbevegelsens internasjonale kritikk og skepsis til håndverksarbeidet i anstaltene.³¹ I et oppdragelsesperspektiv foretrakk man at barna arbeidet i fri luft, ble det poengtert, men man kom likevel ikke utenom det faktum at arbeidet i verkstedene var en dyd av nødvendighet. Håndverksarbeidet forsynte barna ”paa billigste Maade” med klær og skotøy, det dekket opp for nødvendig vedlikehold og produksjon av redskaper og møbler. Selv om anstaltens egne driftsinntekter i disse årene aldri dekket mer enn rundt en fjerdedel av de totale utgifterne, viser regnskapene en sakte stigning i brukets inntekter.³²

Helt selvforsørgende klarte Toftes Gave aldri å bli, men det forhold at barnas eget gårdsarbeid ga avkastning og etter hvert utgjorde et vesentlig bidrag til deres underhold, var viktig som motivasjonsfaktor for arbeidet i anstalten og også i forhold til oppfatninger og holdninger til anstalten i lokalsamfunnet. Den første og mest iøynefallende gevinsten ved flyttingen til Risebro lå i den sikkerhet man oppnådde med hensyn til anstaltens økonomi og barnas sysselsetting. Men i tillegg kom at arbeidet nå, pedagogisk sett, var meningsfullt for barna.

Det var disse ideene den unge, nyutdannede teologen Peder Bernhard Helgeby ville videreutvikle, da han i 1870-årene ble forstander ved Toftes Gave og flyttet anstalten til sin egen hjembygd, Helgøya i Mjøsa. Med gården Nedre Sund hadde han funnet et sted som svarte til de krav anstalten stilte både til beliggenhet, størrelse og jordsmonn. Gården bestod av 463 mål dyrket og 501 mål udyrket jord og hadde en besetning på 10 hester, 50 kyr, en svinestokk og dessuten en del småfe. Dernest lå det et stort fortrinn i øybeliggenheten: vannet rundt skremte barna fra å rømme. På Helgøya – ”en af Landets bedste og frugtbareste Egne” – hadde man på alle måter funnet det rette stedet. Byggevirkksomheten kom umiddelbart i gang. Helgeby fikk reist en institusjonsbygning for 120 gutter i alderen fra 6–7 år til 17–18 år. Bygningen var arkitektonisk utformet etter en ”familiemodell” som gjorde det mulig å inndelegte guttene i fire ”familier”, hver med tilhold i en egen del av bygningen.

³⁰ Årsb. T. G. 1865:6.

³¹ Årsb. T. G. 1875:23.

³² Årsb. T. G. 1863 og 1865–1877, regnskapene.

Formalisering og uniformering

Flyttingen til Helgøya innvarslet en ny epoke i Toftes Gaves historie. Nå ville man bygge en moderne institusjon både i innhold, organisasjon og arkitektur. Familiemodellen og jordbruksarbeidet skulle danne rammen om innholdet. Nye planer, instruksjer og regelverk ble utarbeidet, og nye bygninger reiste seg i tur og orden i tiårene som kom. Toftebarna sto selv for mye av bygningsarbeidet, på det meste var rundt 60 barn og 60 håndverkere i sving. Da hovedbygningen var klar kunne barnetallet fordobles, nå kunne anstalten huse 120 barn. Med den nye institusjonen skulle det offentlige gradvis finansiere mer og mer av driften, inntil anstalten i 1900 helt og holdent var på statens hender.

Få år etter nybyggingen begynte anstalten å ta inn flere barn enn den var dimensjonert for. I 1890-årene var antallet kommet opp i 160 barn.³³ Under forhandlingene med staten om drift og tilskudd ble de høye opptakstallene trukket fram som bevis på anstaltens effektivitet og kapasitet. Anstalten hadde ikke bare svart til forventningene etter utbyggingen på Helgøya. Den hadde "tildels endog betydeligt overskredet" de opptakstall som var satt.³⁴ Overbelegget var fullstendig uproblematisk, sett fra anstaltledelsens side. Opptakstallene var tvert imot det beste vitnemål på den rasjonelt drevne anstalt – på den institusjonalisering Toftes Gave hadde gjennomløpt etter moderniseringen på Helgøya.

Men stordriften underminerte år for år de prinsipper og modeller som filantropene i epoken forut hadde lagt til grunn for redningsarbeidet. Toftes Gave beveget seg bort fra "familiemodellen" og ble mer preget av en militær "kasernemodell". Da Skolehjemskomiteen i 1909 så tilbake og vurderte utviklingen gjennom de siste tiår, konkluderte den med at Toftes Gave var blitt "en arbeidsanstalt og ikke et oppdragelseshjem".³⁵ De pedagogiske idealene hadde kommet under press dels ved tiltakende *formalisering av organisasjonen* og dels ved en mer *uniform preging av innholdet*.

Organisasjonens formalisering kom til uttrykk ganske snart etter flyttingen til Helgøya, da gårdsdriften ble skilt ut fra institusjonsdriften og bortforpaktet. Samtidig distanserte styret seg fra tradisjonen med å ansette teologer som forstandere. Heretter så man heller til militæret, fengselsvesenet eller andre institusjoner når nye forstandere og forpaktere skulle

³³ Årsb. T. G. 1898:3, Årsb. T. G. 1899:3.

³⁴ Årsb. T. G. 1899:53.

³⁵ Skolehjemskom. Indst. 1909:111f.

tilsettes. Forpakterkontrakten innebar en overtakelse av "Anstaltens hele Økonomi, Gaardsdriften og den industrielle Bedrift m. V."³⁶ Forpakteren fikk "frie Hænder til at ordne Alt" som vedkom anstaltens totale driftsbudsjett. Hans fullmakt gjaldt dermed ikke bare gårdens drift, men også "den hele øvrige Husholdning" både for barna og personalet. Bespising, vask og bekledning, husenes vedlikehold og innredning samt gården med jordbruket, nydyrkningen og besetningen lå under hans forvaltning. Videre lå det i kontrakten at forpakteren overtok driften for egen regning, og at utbytte av gården og verkstedene tilfalt ham. Forpakteren disponerte fullt og helt over barnas, husholdets og gårdsbetjeningens arbeidskraft. Han kunne nytte "saa mange Gutter, som han tiltrænge", og han fikk også utstrakt sanksjonsmyndighet over barna. Forpakteren kunne fritt gjøre bruk av fysisk straff, helst burde det skje i samråd med forstanderen, eller som kontrakten noe løst uttrykte det: "i alle Tilfælde af mere graverende Art skal han henvende sig til Forstanderen." Bare i "extraordinære Tilfælde" kunne forstanderen overprøve forpakterens avgjørelser.

Forpakterkontrakten innebar et organisatorisk brudd for den filantropiske anstalten og det pedagogiske grunnlaget anstalten hadde bygget på. Familiehusholdets enhet under forstanderens patriarkalske rolle ble forlatt til fordel for en rasjonell økonomisk drift. Kjernen i dette bruddet lå i disposisjonsretten over barnas arbeidskraft og det kommersielle prinsippet som nå skulle gjelde for gårdsdriften. Arbeidets ideelle motiver, forvaltet i forstanderens farsfigur, ble skjøvet til side for de materielle, forvaltet i forpakterens rolle som driftsherre på bruket. Nye instruks og reglementer for institusjonen ble samtidig preget av nye symboler og ordbruk. Institusjonens "Familier" ble for eksempel skiftet ut med "Afdelinger", og personalet skulle ikke lenger opptre i "Kjærlighedens Aand" overfor barna, men heller i "al streng Tugt" vokte over dem med "Venlighed og Velvilje". Formaliseringens endelige uttrykk ser vi i 1883, da direksjonen vedtok et plan- og reglementsgrunnlag for Toftes Gave bestående av elleve enkeltstående instruks eller reglement for drifter, eksempelvis undervisningsplan, ordens- og arbeidsdelingsreglement, spisereglement, bekledningsreglement, straffereglement, forstanderinstruks og lærerinstruks.

Det andre trekket – *det uniforme innhold* – kom til uttrykk i institusjonens ulike praktiske grep og tilrettelegginger. Spørsmålet her dreide seg om hvordan man på en effektiv og rasjonell måte best kunne håndtere en stadig voksende barneflokk. Løsningen lå i en skarpere klassifisering og

³⁶ Årsb. T. G. 1883:37ff.

regimentering av gutteflokket – og en strengere tukt. Med den voksende barneflokket var det ikke til å komme utenom at man etter hvert ”maatte gripe til strengere Midler for at holde dem i nogenlunde Ro”.³⁷ Guttene ble klassifisert etter innskrivningsgrunnlag og fordelt på ulike avdelinger ut fra de karaktertrekk de hadde. En ny type ”vitenskapelighet” i vurderinger og etterundersøkelser av barna styrket bildet av systematikk og seriøsitet i oppdragelsesarbeidet. For eksempel skilte man ut og rubriserte de inndømte barna i egne kategorier like fra inntaket av. Slik kunne deres utvikling og oppdragelsens resultat best følges opp og etterspores.

Til bildet hører også en regimentering av anstalten, som viste seg ved bruk av militære symboler. En ”Hæderstavle” ble for eksempel innført, og ved et ritual to ganger årlig kunne guttene oppnå avansement. De fikk da ”et rødt Baand fastsyet paa Frakkekraven”. Noen år senere ble det opprettet korps for hornmusikk, innført våpenøvelser og ”Øvelse i Exercitie”. Armédepartementet lånte velvillig ut ”80 Stykker Lunds Rifler” til denne aktiviteten.³⁸ En siste sluttstein i denne regimentering var en beslutning om ”at afskaffe den kvindelige Betjening og i dens Sted at benytte Mænd”.³⁹ ”Husholdersken” ble nå erstattet av ”Spisemesteren”. Oppdragelsesarbeidet på Toftes Gave skulle nå formes etter mønster av militærets disiplinering og innordning.

Et tappt ideal

Institusjonseffektivitet, ekspansjonsiver og nedtrapping av filantropenes personlige engasjement satte anstaltens opprinnelige pedagogiske modellen på spill. Det la grunnen for en intern utvikling mot en disiplinerende, repressiv og inhuman institusjon. Institusjonskulturen ble preget av hard behandling og strenge disiplineringstiltak, hånd i hånd med dette fulgte overgrep og mishandling av guttene. Fra århundreskiftet fram mot andre verdenskrig kom en rekke saker på trykk i pressen, og det ble satt i gang offentlige granskninger og undersøkelser av hva som skjedde bak institusjonens vegger. Tilsvarende trekk så man i flere av de andre norske skolehjemmene. Man grep til kasernmodellen for å skape effektivitet, ro og

³⁷ Årsb. T. G. 1886:18.

³⁸ Årsb. T. G. 1896:64.

³⁹ Årsb. T. G. 1895:69.

orden i guttenes rekker og vraket idealene om institusjon bygget over familiemodellen og jordbruksarbeidet som oppdragende virksomhet.

Arbeidet var gjennom alle år hovedvirksomheten for barna ved Toftes Gave som ved de andre oppdragelsesanstaltene og de senere skolehjemmene. I utgangspunktet var arbeidsvirksomheten definert både som en ideell, pedagogisk virksomhet og som en nyttig, inntektsbringende geskjeft for institusjonen. Med årene vant det siste over det første. Produksjonsresultatene i jordbruket og i verkstedene steg jevnt år for år på Toftes Gave. Husdyrholdet ble større og udyrket mark ble lagt under plogen; det var en sirkel som kontinuerlig krevde flere barnehender i arbeid. Arealet dyrket mark ble på det nærmeste fordoblet i løpet av institusjonens levetid på Helgøya. Det vitnet om et omfattende nyrydningsarbeid utført av Toftesbarna.⁴⁰

Staten reiste aldri noen innvendinger mot den produktivitetsutviklingen som fant sted i jordbruket og i verkstedene på Toftes Gave, selv om det handlet om barnearbeid. Anstalten ble tvert imot holdt fram som eksempel for de andre skolehjemmene: her klarte man å drive gården bedre enn i andre skolehjem og samtidig holde det laveste matøret.⁴¹ Som følge av dette ble matøret på de andre skolehjemmene satt ned, og det gikk naturligvis ikke upåaktet hen. Toftes Gave som i sin tid hadde vært et forbilde for andre norske oppdragelsesanstalter, ble nå blant sine egne i skolehjemskretsen sett på som det stikk motsatte. Produktivitetsjaget og sparelinjen var drevet for langt på Toftes Gave.

Det var denne institusjonen vår følgesvenn i innledningen, Peder Johan Osuldsen, ble innsatt i på begynnelsen av 1900-tallet. Oppholdet varte i tre år, til han omkom på jorden. Han var ikke den eneste som led denne skjebnen i skolehjemmene gjennom først halvdel av det forrige århundret. Det offentlige barnevernet, slik det ble etablert i 1900, klarte i sine skolehjem aldri å gi barna den beskyttelse som sosialstaten hadde foreskrevet. Staten arvet filantropiens ideal om jordbruksarbeidet som oppdragende virksomhet. Men den innså ikke hvordan dette idealet ville kunne korrumpere i en offentlig institusjon som var lukket for innsyn, drevet under press av trang økonomi og som stod fjernt fra filantropiens humanitetsidé.

⁴⁰ Årsb. T.G. 1875 og 1948, sammenholdt.

⁴¹ St.forh. 1905/06 1d kap. 12, se også Dahl 1978:181f.

Kilder

- Beretning fra Redningsanstalten på Grønland 1842, under tittel: "Redningsanstalten i Forstaden Grønland." AST 1842. Ny årgangsrekke: 1(9).
- Beretning fra Redningsanstalten på Grønland 1842, under tittel: "Kort Beretning om det i Forstaden Grønland værende Asyl og den dermed forbundne Elementair- og Industri-skole, samt om den i samme Gaard, under særskilt Bestyrelse, værende Redningsanstalt." AST 1842. Ny årgangsrekke: 1(22–23).
- Årsberetning Toftes Gave (Årsb. T. G.). 1863. *Beretning om Opdragelsesanstalten "Toftes Gave" for 1863*. Christiania.
- Årsberetningene Toftes Gave (Årsb. T. G.). 1865–1948 (fortløpende årganger). *Beretning for Opdragelsesanstalten/skolehjemmet Toftes Gave*. Christiania/Kristiania/Hamar.

Litteratur

- Bassøe, P. Fr. 1841. *Indberetning om Redningsanstalter for moralsk fordærvede Børn samt om Arbeidsanstalter for Voxne afgiven til den Kongelige Norske Regjerings Departement for Kirke- og Underviisningsvæsenet*. Christiania.
- Blom, G. P. 1844. *Underdanigst Indberetning fra Amtmand G. P. Blom om hans Reise i Udlandet til Undersøgelse af Fattigvæsenet og dets Lovgivning tilligemed Præst P. F. Bassøes Fremstilling af den Engelske Fattiglovgivningen*. Drammen.
- Cunningham, H. 1995. *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London: Longham.
- Dahl, T. S. 1978. *Barnevern og samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge*. Oslo: Pax.
- Dahlström, S. G. 1890. *Vården om sedligt vilsekomna barn och unge lagöfverträdare samt medlen för deras förbättring. Anteckningar under en med statsmedel, under åren 1885 och 1886, företagen studieresa i Sverige, Norge, Danmark, Tyskland og Schweiz*. Helsingfors.
- Daae, A. 1892. *Nogle opdragelsesanstalter for forbryderske og forsømte børn*. Trondhjem.
- Fearnley, H. F. 1841–1842. Om Opdragelsesanstalter for moralsk vanrøgtede og fattige forældreløse Børn. AST. Første del (1841): 1(9–10). Andre del (1842): 1(2).
- Flugum, O. 1895. *Beretning om en med offentligt stipendium foretaget udenlandsreise sommeren 1894*. Bergen.
- Indstilling fra skolehjemsomiteen. Om skolehjemmenes ordning*. 1909. Kristiania.
- Irgens, O. 1866. *Reiseberetning afgiven til Bergens Skolekommission og Fattigkommission*. Bergen.
- Kahl, A. 1843. *Räddningshus, betraktade i förhållande til Fängelser och Fattiginrättningar*. Lund: Institusjonen Råby.
- Kahl, A. 1844. *En röst ur räddningshuset till Sverges statsmakter*. Lund: Institusjonen Råby.
- Kirkebok for Nes, 11, 1887–1905.
- Kluge, M. 1897. Uddrag af Førstelærer Kluges Reiseberetning. (Reise med offentligt stipendium 1897.) Vedlegg til: Årsb. T. G. 1897. Kristiania.
- Møller, C. C. 1847. *Om forladte Børns Opdragelse. Forsøg paa at løse den af "Comiteen for Selskabet af 12te Januar" udsatte Prisoppgave*. København.
- Møller, C. C. 1854. *Pleieforældre eller Vaisenhus for fattige forældreløse Børn?* København: C. H. Iversens Forlag.

- Olivecrona, K. 1873a. *Åkerbrukscolonien eller Förbättringsanstalten i Val-D'Yèvre*. Stockholm.
- Olivecrona, K. 1873b. *Åkerbruks-Kolonien i Mettray*. Stockholm.
- Sundt, E. (1858) 1975. Om Piperviken og Ruseløkbakken. I: H. O. Christophersen. m.fl., red. *Eilert Sundt. Verker i utvalg*. Bind 3. Oslo: Gyldendal.
- Thuen, H. 2002. *I foreldrenes sted. Barneredningens oppdragelsesdiskurs 1820-1900. Eksempelet Toftes gave*. Oslo: Pax forlag
- Thuen, H. 2008. *Om barnet. Oppdragelse, opplæring og omsorg gjennom historien*. Oslo: Abstrakt forlag.

Harald Thuen
Høgskolen i Lillehammer
Avdeling for samfunnsvitenskap
Postboks 952
NO-2604 Lillehammer, Norge
e-post: harald.thuen@hil.no